

քաջասիրտ ու բարեպաշտ երէցիկները Մարիամն էր, որ կը յորդորէր զինք իր հաւատքին վրայ հաստատուն մնալ ու բնաւ չհոգալ ոչ զինք, ոչ իր զաւակները, որուն Տէր Կոմիտաս քաղցր ժպիտով մը պատասխանեց: Իսկ միւսն իր քոյրն իրենէ, որ բնական ազդեցութեան տակ, մազերը կը փետտէր եւ կը հրապուրէր իր եղբայրն, որ ի սէր իր ընտանիքին, գէթ առ երեսուսուս եւ ազատի սրոյ մահէն: Բայց անյաղթ նահատակն Քրիստոսի, մերժեց եւ յանդիմանեց իր քոյրը, ի մեծ շինութիւն անհամար հանդիսականներու:

«Այն երկայն ճամբուն վրայ Տէր Կոմիտաս շարունակ այլեւայլ աղօթքներով կը դրազէր: Երբ Թափօրը հասաւ Փարմազ դափու, երանելին դարձաւ իր ընկերներուն եւ զանոնք քաջալերել սկսաւ վերջին անգամ մըն ալ եւ յորդորել, որ իրենց հաւատքին մէջ անսասան մնան մինչեւ վերջ եւ յարեց «հաւատարիկ ես յառաջ կ'անցնիմ ձեզ օրինակ տալու համար»: Դահլճը հրամայեց որ դէմքը դարձնէ դէպի հարաւ (այսինքն մահամետականութեան «գրպլէն»), բայց Տէր Կոմիտաս տեղէն չջարժեցաւ: Ապա դահլճաբտը մօտենալով սիրալիր կերպով քանի մը վայրկեան խօսքի փոխանակութիւն ունեցաւ. այս ուրիշ բան չէր, ինչպէս մօտ եղողները բացայայտ կերպով կրցան լսել, եթէ ոչ յորդոր՝ ուրանալ իր կրօնքն եւ մահամետական դառնալ, որուն երանելին պատասխանած է թէ իր մարմինը կտոր կտոր ընեն չպիտի ուրանայ զՏէր Յիսուս Քրիստոս: Ասկից ետքը Տէր Կոմիտաս սկսաւ ջերմեռանդութեամբ «Հայր մեր, Ողջոյն, եւ Հաւատամքն» ըսել. երբ ասոր հաղիւ թէ կէսին հասած, մահաբեր սուրին օղի մէջ շողալը եւ Սուրբ գլխոյն թաւալլոր գետին իյնալը մէկ եղաւ⁸»:

Իսկ միւս երկու դատապարտեալները, այս տեսարանից սարսափահար մահամետականութիւն ընդունեցին եւ ազատ արձակուեցան:

Դատապարտող վէզիրի հրամանով հանդուցեալի մարմինը 3 օր մնում է անթաղ, միեւնոյն տեղը: Բոլոր քրիստոնեաները, հայ, յոյն եւ լատին, անխտիր, խումբ

⁸ «Կաթողիկէ Արձագանդ» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս 1912/13: Այս յօդուածի հեղինակը՝ Յ. Վ. Մազարեան 1902ին պատրաստել էր Տէր Կոմիտասի այս կենսագրութիւնը. բայց այն ժամանակ թուրք իշխանութիւնները հրաման չէին տուել տպագրելու:

խումբ դալիս են կառավարողներն եւ իրենց թաշկինակները թաթխում են նահատակարեան մէջ: Հանդուցեալի թշնամիները այս յարգանքը տեսնելով վէզիրից խնդրում են, որ մարմինը ծով նետեն, որպէս զի ժողովուրդը իրեն Մարտիրոսի մասունք չընդունի: Բայց Տէր Կոմիտասի 16 տարեկան աղջիկը, Աղաւնին, համարձակ կերպով զիմում է վէզիրին եւ խնդրում է, որ հրաման տայ իրեն իր հօր մարմինը վերցնելու եւ պատշաճ կերպով թաղելու: Անգուցի դատաւորն այս որդիական ազդեցանքի առջին չի դիմանում եւ տալիս է հրամանը: «Այլ հրամանը, շարունակում է նոյն պատմագիրը, կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Պոլսոյ ամէն կողմը: Երկուշաբթի օրը 7 Նոյեմբեր, շատ մը քրիստոնեաներ, ի մասնաւորի յոյներ, ուրախութեամբ դարձին փարմազ դափու եւ երանելոյն մարմինը իրենց բազկացը մէջ բառնալով եւ սուրբ գլուխը ուրոյն ծածկոցի մէջ փաթկելով Գում Գարու եկան պատրիարքարանի առջեւ եւ դադաղ մը խնդրեցին, որ չտրուեցաւ իրենց, ուստի իրենց ճամբան շարունակելով մարմինը տարին մինչեւ Սամաթիա: Յունաց պատրիարքը յօժարակամ հրաման տուաւ, որ Սամաթիոյ յոյն եկեղեցիէն թէ դադաղ մը շնորհուի եւ թէ թաղման հանդէսը փառաւորութեամբ կատարուի: Պատրիարքը շատ մը յոյն եպիսկոպոսներ եւ դպիրներ զրկեց, որոնք շքեղ հանդէսով, յոյն ծէսով թաղեցին մարմինը Պալլադիոյ Հայոց Գերեզմանատան մէջ, ի ընտանեկան սեփական շիրիմին մէջ»:

Երկու հարիւր տարուց ի վեր Տէր Կոմիտասի գերեզմանը ուխտատեղի է եղած, ուր խումբ խումբ, հայ, յոյն եւ կաթոլիկ Նոյեմբերի 7ին կամ մերձակայ կիրակի օրը, զնում են նրան այցելելու...:

Մի Փրանսացի հեղինակ, որ այն ժամանակ գտնուում էր Թիւրքիայում, Լուզովիկոս Ժ. Ի հրամանով եւ գրել է իր Յիւլիոսիւնները (Voyages du Sieur Paul Lucas), — խօսելով այդ բունի մահամետականացումների մասին, ասում է. «Il n'y eut qu'un prêtre nommé Der Gomidas, qui endura le martyre, avec une fermeté digne des premiers siècles de l'Eglise». (Գտնուեց միայն մի քահանայ, Տէր Կոմիտաս անունով, որ մարտիրոս եղաւ, Եկեղեցու առաջին դարերին արժանի հաստատամտութեամբ:) Եւ իսկապէս այս «միակուրքիւն»

է, որ բարձրացնում է նրա անունն ու արժանաւորութիւնը: Հանդուցեալի փիլոսոփան եւ երկու ձեռագիրները պահուում են վենետիկ Միսիթաբեան վանքում⁹:

(Շայտուհայնի): Ս. ՐՈՒՆՍՆ

Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն մ'ունինք մեր առաջ, նուիրուած Խաղբակեան կամ Պոռչեան իշխանական տոհմի պատմութեան: Որոգիքը որչափ ալ բացայայտ կը խօսի, բայց դժուարաւ թէ հասկանալի ըլլայ շատերուն մատենին բովանդակութիւնն եւ ուսումնասիրութեան ծանրակշիւթիւնը. մանաւանդ որ հեղինակի անունը շատ քիչերու ծանօթ է իրրեւ հետամուտ պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութեանց, որ մինչեւ այսօր առաւելու պէս բանասէր հոգակուած էր հրատարակելու: Բայց Յովսէփեան ի կոչմանէ հնագէտ է եւ դեղարուեստասէր-պատմիչ: Մասնագիտական աշխատութիւններն իր համարութեան կը սպասեն դեռ բարենշան օրունք:

Էջմիածնի Միտրանութեան այս հայրենասէր, բազմահմուտ եւ անչափ աշխատասէր Սրբազանը բացառիկ երեւոյթ մըն է հայ երականութեան մէջ: Ունի նա նախնական բարեբախտութիւնը եւրոպական համալսարաններու մէջ ձեռք բերած բարձրագոյն կրթութիւնը ի սպաս զնելու հայ ղիտութեան մայր հողի վրայ. ուր իրեն

⁹ Բացի արդէն յիշուած աղբիւրներից, կան ուրեք թէ ժամանակակից եւ թէ մերձաւոր ժամանակի պատմիչներ, որոնք կամ յատկապէս Տէր Կոմիտասի կենսագրութիւնն են գրել եւ կամ իրենց նամակներէ մէջ ու Յիւլիոսիւնների շարքում պատմել են նրա կյանքը հաւածանքն ու զիտատումը: Pere Jacinthe Françoisի, կապուչին կրօնաւոր, Պէրայի քարոզիչ, 1701ից մինչեւ 1707. Պատիզ իր Մեծաւորին գրած նամակները. G. Golubovich, ord. Min. կրօնաւոր (լատիներէն). նկարիչ François Valmour, որ գրած էր, հայր Մատթէոս Եղիշեցիի մէջ, որ գրած բառացու առաջին աշակերտներից մէկը, որ գրած է իր պատմութիւնը, Միսիթաբեան հաւատարիմ է իր պատմութեան եւ ակնկալուող համարում է 1744ին, «սկիսածուս եւ ակնկալուող ձեռագրի վրայ»: Թոքաթցի Տէր Գրիգոր, ձեռագրի հեղինակը: Թոքաթցի Տէր Գրիգոր, ձեռագրի հեղինակը: Սեդրուսեան Յօհաննէս Չէլէպի (Խոսիերէն) եւ Սեդրուսեան Յօհաննէս Չէլէպի, ապ. Թրիեստ 1798 թրիւնը:

մերձ կը գտնուին Ձեռագրական ամենաճորի Հաւաքածոյքները, որոնց մէջ խորամուխ գիտէ համբարել հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան համար նիւթեր. ունի իր ապամուծեան հնութիւնները՝ կանգուն կամ ուռջ հայրենի հնութիւնները՝ հետաաւերակ, գորոնք կը սիրէ փնտռել, հետազօտել, արուեստախօսել. կը տեսնէ մահարգաններ, խաչքարեր, արձանագրութիւններ, եւ կը փորձէ առեղծուել, լուսարանել, ուսումնասիրել. տարածուած է իր առաջ հայրենի պատմական աշխարհը, գոր կ'ընթացնայ հետիոտս՝ վեր հանելու նախնեաց քայլերու հետքերը: Պէտք չունի ինքը յենուելու ուրիշներու սխալ կամ թերի տեղեկուելու վրայ, այլ անձամբ կարող է թիւններու վրայ, այլ անձամբ կարող է խուզարկել անյայտը, վերստուգել իրականութիւնը:

Այս պայմաններու մէջ կը գործէ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս, անխոնջ, ինքնամոռաց, անձնագոհ: Նման ժրջան մեղուի կը հաւաքէ նախնեաց բազմազոյն ծաղիկ-ներէն հիւթալեց փոշիները եւ աշխատասէր ջանքով կը վերածէ զանոնք իւր փեթակի մէջ մեղրի եւ կ'ընծայարեթ գիտութեան: Գրիչ եւ վրձին, գրոց եւ բրոց, աշխարհ եւ կենցաղ ներդաշնակ համագործակցութեան կը համախմբուին իր այս աշխատութեան մէջ: Պատմութիւն, Աշխարհատութեան մէջ: Պատմութիւն, Մանրանկարչութիւն, Արուեստ, Մանրանկարչութիւն եւ Հնագրութիւն ձեռք ձեռք շրջան թիւն եւ Հնագրութիւն ձեռք ձեռք շրջան կ'առնեն թատերարեմի վրայ, կենդանի, խօսուն, արտայայտիչ: Երեւոյթներն իրրեւ խօսուն, արտայայտիչ: Երեւոյթներն իրրեւ վաղանցիկ պատկերներ չեն շարժիր հոն աչքի տեսութեան առջեւ, այլ իրրեւ լուսապատկերներ կը ներկայացուին, տալու շարժառիթ զննողին՝ խոկալու: Եւ որովհետեւ լուսապատկերներ կը ներկայացուին, համեմատելու, դատելու եւ զգալու: Եւ ներշնչէ իւր զգայուն է հանդիսագիրը՝ կը ներշնչէ իւր զգայունութեամբ եւ զգալ կու տայ անզգայ զգայարաններու ալ:

Ընդարձակ աշխատութեան Ա. մասն է հատորս, որ լոյս կը տեսնէ Բ. եւ Գ. մասերէն տարանջատ միմիայն նիւթական դժուարութիւններու պատճառաւ: Խաղբակեան կամ Պոռչեան իշխանական տոհմի կեան կամ Պոռչեան իշխանական տոհմի քաղաքական գերը պատմութեան մէջ կը կարգէ նիւթն առաջին մասին, որուն պիտի յաջորդեն Բ. մաս՝ «Խաղբակեանց կամ Պոռչեանց հոգեւոր կենդանութիւնն ու վանքերը» եւ Գ. մաս՝ Յաւելուած. վաւերագիրներ եւ արձանագրութիւններ Պոռչեանց պատմութեան հայոյ:

